

Eddig ismeretlen történetíró Erdélyben

A kora újkor kezdetén Kelet-Közép-Európa számos országában találunk jelentős örmény közösségeket. Erdélyben a XVII. század közepétől jelennek meg nagyobb számban, azonban a közösség nagy része visszavándorol Moldvába. Az Erdélyben maradt örménység sorsa az asszimiláció lett, ami bő száz év elteltével már teljesnek látszott. Munkánkban az örmények nyelv váltása után született, egy eddig elfeledett magyar nyelvű kézirat:

Dondoni Vártán József (1800), *Örmény nemzet históriája. Kezdetől egisz az 18dik Század végéig. Több irás elő adása szerint, Le irattott Nemzeti nyelven. Nemes Magyar hazának egy uj Polgára, Dondony Vártán Joseff által, Tusnádon [...].* kézirat. őrzési hely: Budapest, Orlay utcai Örménykatolikus Levéltár [továbbiakban: História]

A 4. fejezetét hasonlítjuk össze az újkori örmény történetírás atyjának, Mikajel Csamcsján munkájának 4. fejezetével:¹

Mikajel Csamcsján, (1784–1786) *Patmutyun Hajoc. I szkzbane ashari mincsev Tjarn 1784 [Örmény történelem. A világ kezdetétől az Úr 1784. évéig].* Velence, Petrosz Valvazjanc Nyomdája [továbbiakban: Örmény történelem].²

Munkánk módszertanát a fent megnevezett szöveg filológiai elemzése adja, amely során megvizsgálom a szerző által megnevezett források és a kézirat szövege közötti kapcsolatokat. Dondoni kiemeli az előszóban, hogy a műve nemcsak a korszak alapvető örmény történetének, az örmény historiográfia

---

¹ A dolgozatban szerepelő örmény neveket, kifejezéseket és címeket Ligeti Lajos és Terjék József *Keleti nevek magyar helyesírása* című munkát használtuk alapul. LIGETI Lajos – TERJÉK József (1981), *Keleti nyelvek magyar helyesírása*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 561–578.

² Az összehasonlítás során – az érthetőség kedvéért – Csamcsján munkájának angol nyelvű fordítását használjuk Michael CHAMICH (1827), *History of Armenia. From B. C. 2247 to the year of Christ 1780, on 1229 of the Armenian era*. Translated from the original Armenian by Johannes Avdall. Volume I. Calcutta, Bishop's College Press.

egyik legfontosabb alpművének, Mikajel Csamcsján munkájának az egyszerű fordítása, hanem forrásokat használó, önálló alkotást írt.³ A kézirat esetében azonban a szerző célja ellenére független műről azonban nem beszélhetünk, mivel a források és a kézirat közötti szoros kapcsolat arra a hipotézisre juttatott, hogy a szerző a *kompiláció* eszközével élve hozott létre új alkotást. A kompiláción (maga a szó többek között összegyűjtést is jelent) olyan szövegalkotást értünk, amely során a szerző az általa kiválasztott forrásokból egy új, önálló művet hoz létre, úgy, hogy az eredeti szöveg-hagyományt megőrzi.⁴

Dolgozatunk célja tehát elemezni a kéziratban alkalmazott kompilációt; bemutatni, melyik információt, gondolatmenetet melyik forrásból kölcsönözte a szerző, illetve kiválasztva a negyedik fejezetet, ami a Nina Garsoian által „interregnumnak” nevezett korszak (Kr. u. 428–870) történetét mutatja be, összehasonlítani a két művet; Vajon lehet-e következtetni a mű teljes egészre vonatkozóan a kompilációra, csupán a negyedik fejezet vizsgálatával? Sajnos jelen dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé, hogy az egész kéziratot hasonlítsuk össze Csamcsján művével. Ugyanakkor ha helyes a hipotézisünk, akkor csupán egyetlen fejezet alapos vizsgálatával is kimutatható a két mű között fennálló kompilációs kapcsolat.

Az újkori örmény történetírás

Az örmény nyelvű irodalom Meszrop Mastoc munkásságával kezdődött, amikor 405-ben létrehozta a napjainkig használt örmény ábécét. Az ábécé létrehozása kezdetben azonban kifejezetten az egyház céljait szolgálta, mivel a kereszténység elterjedésével szükségessé vált a Szentírás és az egyházatyák, zsinati határozatok örmény nyelvű fordítása.⁵ Ezzel egy időben megszülettek az első történeti munkák is örményül. Az ekkori aranykorban (*voszkeदार*) született örmény szerzők, Agatangelosz, Jegise vagy az örmény történetírás atyjának (*patmahaj*) nevezett Movszesz Horenaci munkái egészen a XVIII. századig alpműnek számítottak az örmény történetírásban.

Csamcsján munkássága új fejezetet nyitott az örmény történetírásban. Az 1738-ban, Konstantinápolyban született író tanulmányait többek között

³ DONDONI 1800:3.

⁴ MACZÁK Ibolya (2003), A kanonikus plágium. Szövegalkotás barokk prédikációkban. *Irodalomtudományi Közlemények* 10,2–3. 261–276; 261–265.

⁵ Armenuhi DROST-ABGARJAN (2013), „Isteni láng és pokoli tűz között”. Örmény írásművészet és könyvkultúra. In KOVÁCS Bálint – PÁL Emese (szerk), *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási Katalógus*. Budapest, Nalors Grafika Kft. 29–34; 30 és Wolfgang HAGE (2007¹), *Das orientalische Christentum*. Stuttgart, Kohlhammer. (Die Religionen der Menschheit, 29.) 234.

az örmény tudományos fellegvárban, a Szent Lázár-szigeten végezte. 1762-ben lett a mechitarista rend tagja, 1769-ben pedig *vardapetté* (teológiai doktorrá) avatták.⁶ Csamcsján nem szobában dolgozó ember volt. Élete során rengeteget utazott (Velencétől Bagdadig), és ezen utak során megpróbálta a lehető legtöbb örmény nyelvű forrást összegyűjteni, amit vagy eredetiben, vagy másolatban juttatott el Velencébe.⁷ Legfőbb művét, a háromkötetes *Az örmények történetét* 1784 és 1786 között adta ki a mechitaristák velencei központjában. Csamcsján korszakalkotó újítást vitt végbe művével. Az addigi örmény történetíró hagyománnyal – miszerint Horenaci alapműve a követendő példa – szemben Csamcsján nemcsak az örmény szerzők műveit vizsgálta meg, hanem az összes elérhető, kiadott és még ki nem adott római és görög forrásokat is felhasználta művéhez, ami évszázadokig alapműként szolgált.⁸

⁶ A mechitarista rendet 1701-ben alapította szebasztei Mechitár, az Oszmán Birodalom fővárosában, Konstantinápolyban. Mechitár célja egy olyan férfi szerzetesrend alapítása volt, akik követvén Szent Antal és Szent Benedek példáját a városoktól elvonultan tevékenykedjenek, ugyanakkor a jezsuitákhoz hasonlóan rendkívüli tudományos munkát végeznek. A mechitarista rendet (Congregatio Monachorum Antonianorum Benedictinorum Armenorum) végül 1711-ben ismerte el a XI. Kelemen pápa. A rend első központja a velencei fennhatóság alatt álló Methone volt, ahonnan az 1714-ben kitört török–velencei háború miatt Velencébe költöztek át, majd 1717-ben a velencei állam a rendnek adományozta Szent Lázár szigetét, ahol létrehozták a rend központját. 1773-ban a regula körüli, renden belüli viszály miatt a mechitaristák egy csoportja kivált a velencei anyakolostorból, és az osztrák fennhatóság alatt álló Triesztbe települt át, akinek Mária Terézia adott kiváltságlevelet. Miután 1805-ben az osztrákok elvesztették Triesztet, a mechitaristáknak új otthont kellett keresniük. A szerzetesek végül egy régi, bécsi kapucinus kolostorban találtak új otthont, ahol napjainkban is működik a bécsi rendház. A rend két ágát végül 2000-ben egyesítették újra, az anyakolostor továbbra is a velencei kolostor, míg a bécsi apát érseki címét megtarthatta. A mechitarista rend indította XVIII. században egy kulturális reneszánszt indított el. Mechitár apát gyermekkori emlékei miatt célként jelölte meg az örmény kultúra ápolását. Mechitár példáját követve a mechitarista szerzetesek egészen napjainkig kiemelkedő tudományos munkát végeztek a történelem, nyelvészet, filozófia és teológia területén. Bővebben lásd: HAGE, 2007¹:432–433., és Vahan P. HOVAGIMIAN (2001), Die Mechitaristenkongregation in Wien. In Erich RENHART – Jasmine DUM-TRAGUT (Hrsg.), *Armenische Liturgien. Ein Blick auf eine ferne christliche Kultur*. Graz, Schnider Verlag. (Heiliger Dienst Ergänzungsband 2.) 41–44.

⁷ Csamcsján életéről bővebben lásd: Agavni UTUDZSIÁN (1988), Mikajel Csamcsján (kjanki jev gorcuneutyán hamarot urvagic. [Mikajel Csamcsján (életének és munkásságának rövid összefoglalója) *Lraber Hasarakakan Gitutyunner* 9. 71–85.

⁸ Vö. Robert THOMSON (1997¹), Armenian Literary Culture through the Eleventh Century. In Richard G. HOVHANNISIAN (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Volume I. The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*. New York, St. Martin's Press. 199–241; 215–218. és Vahé OSHAGAN (1997¹), Modern Armenian Literature and Intellectual History. In Richard G. HOVHANNISIAN (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Volume II. Foreign Domination to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Bloomsburg, MacMillan Press. 135–175; 153–155. Csamcsján munkájának hatására a mechitarista atyák az addig teljesen hitelesnek tartott aranykori szerzőknek a műveit is alapos kritikai vizsgálat alá vetették. Csamcsján ezzel együtt rendkívüli hatást fejtett ki egyéb történetírói műfajokra is, az ő hatása figyelhető meg többek között kortársa, Minasz Bzsöskeanc úti le-

Míg Csamcsján életútjáról bőséges irodalom áll rendelkezésünkre, addig Dondoni Vártán József élete szinte teljesen ismeretlen a történettudomány számára. A szerző művének előszavában elárulja magáról, hogy maga is örmény származású, azonban a „*nemzet nyelvét*” nem beszélte, hanem „külső országokon több esztendőket töltött a nemzet régi nyelvének tanulásában”.⁹ A szerző ugyanakkor Erdélyben is megismerkedhetett az előszóban nemes munkának nevezett Csamcsján-művel, mivel Csamcsján – kézirat 1800-as befejezése előtt – 1789–1791 között az erzsébetvárosi mechitarista gimnázium tanára volt, ahol többek között latinra, görögre és örményre tanította a diákokat.¹⁰

Az összehasonlítás

Az általunk vizsgált negyedik rész az V–IX. század történéseit tárgyalja. A fejezetet három részre osztjuk – az átláthatóság kedvéért – a következők szerint:

- A Vardananc- és Vahánanc-háború;
- Elszakadás a birodalmi egyháztól;
- Az arab hódítás.

A Vardananc- és Vahánanc-háborúk

A Vardananc-háború az örmény köztudatban az egyik legfontosabb „szabadságharc”, amit a Szászánida uralom alatt élő örmények, a Mamikonján család vezetésével vívtak a perzsák ellen.

Ahhoz, hogy megértsük a Vardananc-háborúk okait, meg kell vizsgálnunk az örmények helyzetét az V. században. Örményország ütközőállamként helyezkedett el a két nagyhatalom, Róma, illetve a Szászánida Birodalom között, mígnem 387-ben a két hatalom végül felosztotta egymás között, két külön királyságot hozva létre, a római fennhatóság alatt álló területek autonómiáját azonban III. Arsak (378–389) halála után megszüntették.¹¹ A perzsa fennhatóság alatt álló Nagy-Örményországban az Arsakuni-ház

írásaiban is. Vö. Kovács Bálint (2019), Die armenische Hauptstadt Ani und die ‚Ani-Armenier‘ in Siebenbürger. Ein Symbol der Gruppenbildung im 19. Jahrhundert. In Bálint Kovács – Grigor GRIGORJAN (Hrsg.), *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc‘ über die Armenier im östlichen Europa (1830)*. Köln, Böhlau Verlag, (Armenier im östlichen Europa – Armenians in Eastern Europe, 6.). 72–83; 75–78.

⁹ DONDONI 1800:2.

¹⁰ Vö. UTUDZSIÁN 1988:79–80.

¹¹ Vö. Georg OSTROGORSKY (1965⁴), *Geschichte des Byzantinischen Staates*. München, C.H. Beck. 26. és L. H. MKRTCSJÁN (2012), *Mec Hajki Arsakuni Tagavorutyunö*. In Prof. SIMONYAN, Hr. R. (hmb.), *Hajoc Pamutyun*. [Az Arsakuni Királyság Nagy-Örményországa. In prof. SIMONYAN, Hr. R. (szerk.), *Örményország története*.]. Jereván, Jereváni Állami Egyetem Nyomdája. 60–74; 69.

királyai 428-ig viselheték a királyi címet, mígnem az utolsó király halála után a perzsák már csak helytartót neveznek ki.¹²

<p><i>História:</i> „Az Arságuni ház utolsó Királya, ama fiatal Ardásik halálával, mely Persiába történt, Armenianak nagyobb részit, a Persa Király el foglalta, Személyit Vihmihrsábuht Helytartó névvel, és hatalommal oda küldötte.”¹³</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „VEHMIHRSHAPUH, the Persian, was the first prefect that governed Armenia being appointed by Viram, the Persian monarch, when the latter decided on the extinction of royalty in that nation.”¹⁴</p>
--	---

Ugyanakkor Nagy-Örményországot (*Armenia Minor*) számos szál kötötte a római fennhatóság alatt álló területhez, amelyek közül az egyik legfontosabb a vallás volt. Miután az örmények a IV. század elején felvették a kereszténységet, elkerülhetetlen lett, hogy az újonnan kiépülő birodalmi egyház (*Reichskirche*) szervezetébe is bekapcsolódjon az örmény egyház. A kezdetben a caesareai metropolita *iurisdictio*ja alatt álló örmény katolikosznak a IV. század második felére sikerült függetlenítenie magát az anyaegyházától, és közvetlenül alá tartoztak a grúzok és a kaukázusi albánok egyházai is.¹⁵ Mind az Örmény történelem, mind a *História* kiemeli a korszak legfontosabb örmény főpapjának, Surb Szahak Partevnek visszahelyezését hivatalába:

<p><i>História:</i> „Izsák catholicost vellek vissza eresztette, hogy hivatalát és tanítását tovább folytassa.”</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Both parties signified their wishes to Viram, who seeking to pease all, restored St Isaac to his dignity, but only permitted him to act in spiritual affairs.”</p>
---	--

Csak az *Örmény történelem* emeli ki, hogy a perzsa király csupán vallási tisztjébe emelte vissza az egyházfőt, politikai jogait nem gyakorolhatta.¹⁶ Ekkoriban a vallás sokkal inkább politikai eszköz volt, ezért a perzsa királyok eltökélt célja volt, hogy az örményeket elszakítsa a birodalmi egyháztól, és így felszámolja az örmény határvidéken azt a Bizánc-párti örmény főúri csoportot, melyet a Mamikonján-ház vezetett.¹⁷

¹² MKRTCSJÁN 2012:70–71.

¹³ DONDONI 1800:260.

¹⁴ CHAMICH 1827:254.

¹⁵ Vö. HAGE 2007¹:228–231.

¹⁶ A naharar-rendszerről lásd: Nikolaj ADONC (1970), *Armenia in the period of Justinian: the politic condition based on the Naxarar system, transl. with partial revision a bibliogr.* Note and appendices by Nina Garsoïan. Lisbon, Calouste Gulbenkian Foundation.

¹⁷ Vö. HAGE 2007¹:236–237., OSTROGORSKY, 1965⁴:32., George A. BOURNOUTIAN (2006), *A Concise History of the Armenian People*. Costa Mesa, Mazda Pub. 58–60.

A Vardananc-háború eseményeit a két mű hasonlóan mutatja be, jelentős különbség azonban, hogy az *Örmény történelem* a háborút sokkal inkább a nagyhatalmak küzdelmeként mutatja be, mintsem a keresztény hitért folytatott „szabadságharcként”:

<p><i>História:</i> „Ilyen állapotban lévén az Örm. Nemzet, kintelenített Constantinopolba folyamodni a Tsászári Udvarhoz, követő ment Amáduni ház fejedeleme Váhán, pedig minden haszon nélkül”¹⁸</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „When the Armenians learned this, they held a council, to take into consideration what was best to be done. Having decided upon the measures they were to adopt, the forthwith dispatched ambassadors to Theodosius the younger, beseeching him to assist them.”¹⁹ „Vasak the Seunian. With his unworthy coadjutors also wrote to the Greeks, and other nations, accusing Vardan of having rebelled from the king of Persia and from them. The division of Armenia under the Greeks was at that time ruled by one Vasak a Mamiconian. To him also Vasak wrote privately, calumniating the Vardanians, upon which to the emperor, and by his representations rendered Vardan and his gallant partizans detestable.”²⁰</p>
---	---

Az *Örmény történelem* nagyon részletesen leírja, a háború eseményeit, a *História* azonban csupán egyetlen egy győzelemről, a Kur (ma Kura) folyó melletti csatáról ad tájékoztatást, és egyáltalán nem foglalkozik a térségben más helyeken – Grúzia és kaukázusi Albánia – dúló lázadásokkal, míg az *Örmény történelem* szerves részként építi bele a szövegébe. A háború egyik legfontosabb ütközetét, az avarajri csatát (451) mindkét mű szinte ugyanúgy mutatja be:²¹

<p><i>História:</i> „Vártán vezér, más neves náchárárokkal ezen tsatában elesett 270 köz néppel, az öt[...] közben pedig 750nen veszték. Így mindössze 1036tan a többi ki mere lehetett, a Papi rendekkel szaladásal menekedtek.”²²</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „The glorious Vardan, having performed of valour, fell with nine other chief. In all, the number of slain on the side of the vanquished, that were left on the field, amounted to 296 men. In the pursuit, the Persians took 740 prisoners, who were prevented from fleeing with the same speed as the others, by being wounded. These were immediately put to death, making on the whole the loss of the Armenians to amount to 1036.”²³</p>
--	---

¹⁸ DONDONI 1800:272.

¹⁹ CHAMICH 1827:265.

²⁰ CHAMICH 1827:266.

²¹ A csata rendkívüli jelentőséggel bír az örmény köztudatban. Vardan Mamikonján és a csata áldozatait az örmény egyház szentként tiszteli, ünnepnapjuk a nagyböjt előtti csütörtök. Serovbé Vardapet ISAKHANYAN (2012), *Armenisch-Apostolische Orthodoxe Kirche*. Jereván, Zangezur. 73.

²² DONDONI 1800:276–277.

²³ CHAMICH 1827:273.

Az ütközet bemutatása után az események leírása már jelentősen különbözik a művekben. Míg az *Örmény történelem* továbbra is rendkívül részletgazdagon mutatja be a történéseket, addig a *História* csupán néhány, a szerző által fontosnak tartott eseményt mutat be, mint a Firúz király uralkodása (459–483) alatt lezajló Vahánanc-háborút:

<p><i>História:</i> „E mellett meg nem szűnt a Nemzetbéli nép, vagy a catholicusok, vagy más előkelő személy ellen szöntelen panaszolni az Udvar előtt, nevezetesen a Mámiguni ház náchárár Váhánt... vádolták más fő Társaival együtt”²⁴</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Now is the time for a bold effort to deliver our country from the hand of the Persians and apostates.”²⁵</p>
--	---

A felkelés élére újra a Mamikonján család állt. Az *Örmény történelem*ben 38 oldalon keresztül bemutatott eseményeket Dondoni műve csupán pár mondatban mutatja be, kizárólag az örményországi történésekre fókuszálva:

<p><i>História:</i> „annak végeztével nagyobb bizonyosságra Vártán vezérlete alatt fegyvert fogtak,”²⁶</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „The Vahanians, as we shall henceford call the united party, discovering this, left Artashat and went to Duin, where they elected a new Prefect and began to prepare for war.”²⁷ „The Vahanians having observed that Atiwushnap had quitted Armenia, rased to the prefecture Isaac the Bagratian noble”²⁸</p>
---	--

Habár a *História* csak Vahánt – és az öccsét, Vaszakot – említi meg, az *Örmény történelem* részletesen bemutatja azon örmény hercegi családokat, akik mind a függetlenedni vágyó Mamikonján-pártot, mind a perzsa uralmat elismerő Szjunik családot támogatják. A lázadás közvetlen oka, hogy a Bagratuni-házból, Szahak Bagratuni személyében, a lázadó örmény hercegek új helytartót választottak.²⁹ Szahak Bagratuni halála után választották meg Vahán Mamikonját. A négyéves küzdelem végül sikerrel járt, mivel a nvarszaki egyezményben (484) az új perzsa uralkodó, Valaksz (484–488) biztosította az örmények szabad vallásgyakorlását, és a Szászánida Birodalmon belüli önállóságukat.³⁰

²⁴ DONDONI 1800:280–281.

²⁵ CHAMICH 1827:288.

²⁶ DONDONI 1800:281.

²⁷ CHAMICH 1827:290.

²⁸ CHAMICH 1827:290.

²⁹ H. B. GRIGORYAN (2012), Hajasztani Kagakakan Kacutyunő V-IX. darerum. In Prof. SIMONYAN, Hr. R. (hmb.), *Hajoc Patmutyun*. (Örményország politikai helyzete az 5–9. században. In Prof. SIMONYAN, Hr. R. [szerk.], *Örményország története*.). Jereván, Jereváni Állami Egyetem Nyomdája. 2012. 74–94; 83.

³⁰ GRIGORYAN 2012:83.

A Vardananc-háborút bemutató rész végén távolodik el egymástól a két szöveg:

<p><i>História:</i> „Vahán meg jelent az Udvar előtt fényesen történt, leg nagyobb pompával fel készülve, miltóságának ellendően fogadtatott. Maga önként hozta elő Armeniának és Lalosint eddig szenvedett méltótlan keservét, és viszantagságait. Kinek elmés és bölts beszidét igaznak látta a Király, ugyan azért leg először is ezt jutalmazta azzal, hog önön Mamignau familijának fejedelme lévén, és Armeniának fő Hadi Vezére.”³¹</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „On the following day, a council was held, at which Vahan was present, and received many compliments from the king. All consenting to the terms proposed by the Armenians, Valarsh ratified hem by his hand and seal, issuing, at the same time, a decree that the present agreement with the Armenian christians should be considered by all his successorso ont he throne of Persia as irrevocable. The king then ennobled Vahan by the title of Lord of the Mamiconians, and appointed him generallissimo of the Armenians.”³²</p>
---	---

A Vardananc-háború és az 481–484 közötti, Vahán Mamikonján vezette felkelés az örmény történelem egyik fontos eseménye azonban az évszázadok folyamán jelentős változás ment végbe, annak értelmezésével kapcsolatban. Míg az örmény történetírás az *Örmény történelem*ig elsősorban a kereszténység védelméért indított harcként mutatja be az eseményeket, addig az *Örmény történelem*mel kezdődően egyre inkább hangsúlyt kap a térség nagyhatalmai között fennálló ellentét, ami által nyilvánvalóan látszik, hogy a háború célja, elsősorban nem az örmény kereszténység védelmezése volt, hanem a függetlenedés a Szászánidáktól.³³

Elszakadás a birodalmi egyháztól

A Vahananc-háborúval egy viszonylagos békés időszak köszöntött az örményekre, ami azonban egyháztörténeti aspektusból egy rendkívül fontos időszak, mivel a 6–7. században különült el teljesen az örmény egyház a birodalmi egyháztól (*Reichskirche*).

Az örmény egyház kezdetben aktív résztvevője volt a birodalmi egyháznak. Az egyházalapító, Világosító Szent Gergely, még saját fiát és utódját – Arisztakesz Partev (325–333) – küldte a Niceai zsinatra (325), a perzsa uralom alatt álló Örményország azonban már nem küldhetett követeket az Efezusi zsinatra (431). Miután az Efezusi zsinaton Nesztoriosz antiokhiai pátriárkát elítélték, a követői – habár kezdetben őket nem üldözték – a Szászánida Birodalom fővárosában, Ktésziphónban találtak új otthonra, ahol

³¹ DONDONI 1800:283.

³² CHAMICH 1827:320–321.

³³ Vö. BOURNOUTIAN 2006:59–63.

egyesülve az ottani keresztény közösséggel, új, független egyházszerveztet hoztak létre.³⁴ A perzsák az örmény egyházat is a ktésziphóni szír pátriárka *iurisdiction*ja alá akarták helyezni,

<i>História:</i> „a más fél kedviért pedig egy Assirus Smuel /:Sámuel:/ nevüt catholikusnak neveztek ki.” ³⁵	<i>Örmény történelem:</i> „He nominated another, named Shimuel, the Syrian, as his colleague.” ³⁶
--	---

amit azonban az örmények nem fogadtak el, sőt a nvarszaki egyezményben a perzsa uralkodó biztosította az örmények szabad vallásgyakorlatát, így örmény főpapok újra kapcsolatot létesítettek a birodalmi egyházzal.³⁷

<i>História:</i> „Meg tsendesedvin a Nemzet közt a villonásokat nyomba a vallás felett támatt más. t. i. a közelebbi vitott Calcedonumi Sz. Gyölekezetekről, és annak végezései ellen kezdett rostálást tenni. Válsábád városában egy íránt gölés tartatott, sokan ele ne voltak. Igy ezen békesiges, és hasznos időt disputálás, és a vallásban nem egyekisel töltöttek.” ³⁸	<i>Örmény történelem:</i> While Armenia was thus enjoying a little tranquillity, after the dreadful commotion which had so recently shaken her, some of the followers of Eutyches, endeavouring to bring the council of Chalcedon into disepute, represented that it had received the doctrines of Nestorius. ³⁹
---	--

A *História* itt is rendkívül szűkszavú, csupán a fentebb leírt résszel foglalja össze az 506-ben (a *História* és az *Örmény történelem* is 490-et ír) lezajlott I. dvini zsinatot, ezzel szemben az *Örmény történelem* pontosan leírja a dvini zsinat előzményeit és határozatait. A zsinat után fordulat következik be a *Históriában*, mivel röviden szól a bizánci területeken élő örményekről is:

³⁴ Az Efezusi zsinatról lásd: Christian LANGE (2011²), Die altorientalischen Kirchen: Dogmengeschichtliche Orientierung – Leben im Haus des Islam. In Christian LANGE – Karl PINGGÉRA (Hrsg.), *Die altorientalischen Kirchen. Glauben und Geschichte*. Darmstadt, WBG. 2011. 1–21, 5–8.

³⁵ DONDONI 1800:261.

³⁶ CHAMICH 1827:255.

³⁷ Már közvetlenül a 431-es zsinat után jelentős számú szír szerzetes jelent meg Örményországban, elsősorban perzsa támogatással. Szahak Partev és Meszrop Mastoc tevékenységének köszönhetően azonban ekkor a szír térítési törekvések hamar elhalványultak. Karekin SARKISIAN (1975), *The Council of Chalcedon and The Armenian Church*. New York, The Armenian Church Prelacy. 92–93.

³⁸ DONDONI 1800:284.

³⁹ CHAMICH 1827:324.

<p><i>História:</i> „Az Ország illy terhes nyamorúságait nevelte különösen az Istentől reájok batsátott éhsig, és szükség. Mind ezek miatt más országokba is ugyan, de kivált szomszid Görör Tsászár Tartományaiuba sokan költöznek.”⁴⁰ „nem különben Pászinaí Nerszek hatalmas lett vitizsége által a Görögknél.”⁴¹</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Several disturbances took place at this period among the Armenians, in the part of the country subject to the Greeks, wherein much blood was shed. After this, Justinian caused many churches and convents to be erected in that part of Armenia valled the Fourth, and which he also fortified. Many Armenian chiefs, among whom were Nerseh from Bolberd, in the country of Basen, his brothers Hirhat and Isaac, Johan Cosh Gregory, Artashir Johan the Arsacian and his son Artavan became greatly distinguished at the court of this emperor, by the display of their valour in his service.”⁴²</p>
--	--

Ugyanakkor a *História* egyáltalán nem számol be a perzsa fennhatóság alatt álló örmény területek eseményéről egészen 549-ig.

Az újra fellángoló bizánci–perzsa ellentét miatt Nerszesz Bagrevandeci katolikosz zsinatot hívott össze Dvinbe, hogy végleg tisztázzák a Khalkedóni zsinat (451) tanítását, ám a khalkedóni hit elfogadása helyett az örmények elutasították, és így teljesen elszakadtak a birodalmi egyháztól.⁴³ A második dvini zsinattal az örmény egyháznak sikerült teljesen függetleníteni magát a birodalmi egyháztól, azonban erről a fontos egyháztörténeti eseményről csupán a következőket említi a *História* és az *Örmény történelem*:

<p><i>História:</i> „Nevezetesebb Catholicusok küzzöttek 2^{dik} Moses. A ki tetzhetőbb hatalommal bírván, Tuin városában gyűlést tartott”⁴⁴ „leg jobb rindbe hozta az kalendoriomat, mely nevezetes elrendelitetésitül fogva, az Örmény Nemzet magának uj idő számlálást kezdett fel venni, a melyel ma is él.”⁴⁵</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „He was succeeded by Moses the Second, from the village of Eliward.”⁴⁶ „This individual, immediately after his elevation to the pontificate, A. D. 551, assembled a meeting of bishops and considerable laymen in the city Duin, where the Armenian calnder was new modelled and corrected. The Haican or Armenian era commences from this period.”⁴⁷</p>
--	--

⁴⁰ DONDONI 1800:285.

⁴¹ DONDONI 1800:286.

⁴² CHAMICH 1827:330–331.

⁴³ Vö. HAGE, 2007¹:238. SARKISSIAN, 1975:215–218. Nina GARSÖIAN (2012), *Interregnum. Introduction to a Study on the Formation of Armenian Identity (ca 600-750)*. Louvain, Peeters. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 640. Subsidia, 127.) 68–71.

⁴⁴ DONDONI 1800:286.

⁴⁵ DONDONI 1800:287.

⁴⁶ CHAMICH 1827:533.

⁴⁷ CHAMICH 1827:533.

Mindkét mű tartalmaz egy tévedést, mivel Movszesz Jegivardecit nevezik meg, mint a zsinatot összehívó katolikoszt, ő azonban sokkal később (574–606) töltötte be az örmény egyházfői címet.

A VI. század második felétől az örmények békés élete véget ért. I. Huszrau perzsa király (531–579) – megsértve nvarszarki egyezményt – újra mágusokat küldött Örményországba, és visszavonta a tartomány autonómiáját, amiért az örmények újból fellázadtak:

<p><i>História:</i> „Azonban az ország kormányozása egynéhány változó Persa Igazgatók által terhelte le, lévén nevezetesen Szuren leg kegyetlenebbül szarangatni kezdte a föld népit. Ennek vad indulatait a Nemzet Nagyei sem szenvedhetek, csak alkalmas időt vártak, hogy hatalmát némökippet zablatat vehessik. Utóbb már többi nem törhetvén Mámiguni 2^{dik} Vártánt rendelte fő Igazgató Kormányazájának, s mint egy uralkodónak esmertetett.”⁴⁸</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „A number of Magi having come with Denshapuh the prefect into Armenia, and together with him having dreadfully persecuted the inhabitants.”⁴⁹ „There was at that time among the Armenian chiefs, a brave and warlike character, named Vardan the Second, a Mamiconian, the son of Vasak, and grandson of Vard.”⁵⁰</p>
--	--

Jól látható itt is a különbség a két mű között, míg a *História* csupán a perzsa helytartók zsarnokoskodását jelöli meg a felkelés okának, addig az *Örmény történelem* pontosan leírja, hogy elsősorban a mágusok újbóli megjelenése a háború fő oka.⁵¹

A Vardan Mamikonján Pokrn vezette felkelés azonban már nem egy olyan rövid, jól lehatárolható esemény volt, mint az V. század felkelései, hanem sokkal inkább egy küzdelemsorozat, mely egybe esett a bizánci–perzsa háborúk újabb szakaszával.

Jelentős különbség az eddigi részekhez, hogy a *História az Örmény történelem*hez hasonlóan, nem csak az örmény eseményekre szorítkozva ír az eseményekről, ugyanakkor az örmények újabb felkelését a *História* nem bizánci–perzsa ellentétek történetébe illeszti bele, hanem az örmények számára fontos eseményeket hangsúlyozza:

⁴⁸ DONDONI 1800:287.

⁴⁹ CHAMICH 1827:333.

⁵⁰ CHAMICH 1827:335.

⁵¹ 571-ben a perzsák egy újabb Tűz-templomot emeltek az örmény tartományközpontban, Dvinben. BOURNOUTIAN 2006:65.

<p><i>História:</i> „többen még a Tsászári Thronusra is érdemessi tették magokat, mert Mauricius /:örm. Morig:/ Örm. Nemzetből Tsászárrá választatott Constantinápolba, ki is mindjárt Örm. Fejedelemségre emelte Musechtet és Nyerszeszt /:ki kisebbnek mutatkozott:/ fő hadai vezérsigére”⁵²</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Vardan was unable to make head against this expedition, and being apprehensive for his safety, he took his family, accompanied by a few chiefs, preceded to Constantinople.”⁵³ „At this period Maurice, an Armenian from village of Oshakan, in the province of Aragazote, was elevated to the imperial throne at Constantiople”⁵⁴ „Maurice, commiserating the condition of this unfortunate monarch, assembed a large army to assist him to recover his rown, and placed it under the command of Nierves the younger.”⁵⁵ „He was also joined by Mushel the Mamiconian”⁵⁶</p>
---	---

A vizsgált szövegrészletben láthatjuk, hogy a két mű között ebben a fejezetben nagyobb hasonlóságok fedezhetők fel, ugyanakkor a *História* tömörsége miatt, csupán egyes szövegrészletekben fedezhető fel szerves kapcsolat a két szöveg között. Az *Örmény történelem* továbbra is egy, az eseményeket alaposan bemutató, leíró szöveghordozást mutat, a *História* azonban egyre inkább csak bizonyos részleteket emel ki, amit a szerző toposzokkal, töltelékszövegekkel köt össze.

Az arab hódítás

Az örmények újabb lázadása után újabb békés időszak köszönt be az örmény történelembe, ami az arab hódításig tart, amit megemlíti a *História*, ugyanakkor nem tesz említést arról, hogy a Szászánida Birodalom összeomlása után (637) Örményország pár évre szabad államként létezett Teodorosz Rstuni (639–654) irányítása alatt. Habár a *História* Rstuni tevékenységét egyáltalán nem említi meg, II. Kónsztansz császár (641–668) 652-ben vezetett örményellenes hadjáratáról beszámol:

<p><i>História:</i> „Ez a Görög Nemzetnek vallásbéli gyűlöletéből, az Örmények ellen nagy haddal ment”⁵⁷ „ki kergetett az Örmények által Vászág vizérlese alatt.”</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „The Saracens having observed that the Armenians had again submitted to the authority of the emperor, renewed their incursions into that country. By the intercession, however, of Vasak, chief of one part of Armenia Minor, and who had submitted to their authority, these invaders refrained from committing such depredations as marked their career on their other visit.”⁵⁸</p>
--	--

⁵² DONDONI 1800:288.

⁵³ CHAMICH 1827:388–389.

⁵⁴ CHAMICH 1827:340.

⁵⁵ CHAMICH 1827:341.

⁵⁶ CHAMICH 1827:341.

⁵⁷ DONDONI 1800:289.

⁵⁸ CHAMICH 1827:366.

A *História* helyesen mutatja be a támadás okát: „a vallásbéli gyűlölet”. II. Kónsztansz császár – folytatva a bizánci egyházpolitikát – megpróbálta egyesíteni a birodalom keresztényeit, ezért vezetett hadjáratot az örmények ellen.⁵⁹

Rstuni 654-es halála után az örmények békében éltek egészen Nerszesz Kamszarakan (689–693) és Szmbát Bjuradján Bagratuni helytartók uralmáig, amikor (693–726) az arabok azonban lassan Damaszkusz közvetlen irányítása alá akarták vonni őket, ezért az arabok az örmény hercegi családok tagjait, valamint a főpapokat is Damaszkuszba vitették:⁶⁰

<i>História:</i> „mely idő alatt még a jámbor akkori 3 ^{dik} Isák Catholicus is, a Szaracénusok rabságába esett, és Tamaszkusba vitetett.” ⁶¹	<i>Örmény történelem:</i> „Abdullah however caught Isaac the pontiff, and sent him, together with Sumbat the Beuratian and general, in chains to Damascus.” ⁶²
--	--

701-ben az arabok megszüntették az örmények addigi önkormányzatát, és létrehozták Armenia tartományt, az élén arab kormányzóval (*vosztikan*). A Szmbát Bagratuni vezetésével 703-ban az örmények újabb felkelést robbantottak ki, amit hercegi családok mellett az egyház is támogatott,⁶³ azonban 705-ben az arabok végül végleg leszámoltak az örmény lázadókkal:

<i>História:</i> „Számptalan ötközetet tartott Szempát Fejedelem ezen Abdállával, még végre több fő Rendekkel a Náchitseván /: első Szálásról indult hely /: városa környékén a Szaracenusok fegyvere által el vesztek. A rabságban el estek részint el ígetettek, többen Tamaszkusbn és más birtokaikba örökös rabságba el hurcoltottak.” ⁶⁴	<i>Örmény történelem:</i> „he appointed Cashm governor of Armenia, and directed him to do all in this power to dstroy the chief and grandness of that nation. Cashm hereupon contrived to decoy a number of the principal Armenian nobility into the church of Nakhjuan, to which he set fire and cruelly brunt them alive.” ⁶⁵
---	---

Míg a *História* szerint csupán a halottak égették el az arabok, addig az *Örmény történelem* valós képet ad a történésekről. Az arabok 705-re lezártak tekintették Szmbát Bagratuni felkelését, azonban a nahicseván mézszárlással szinte teljesen kiirtották az örmények vezető társadalmi rétegét, a Bagratuni

⁵⁹ Vö. OSTROGORSKY, 1965⁴:87–89. GARSOÏAN 2012:60–63. BOURNOUTIAN 2006:70.

⁶⁰ OSTROGORSKY 1965⁴:99.

⁶¹ DONDONI 1800:290.

⁶² CHAMICH 1827:374.

⁶³ GRIGORJÁN 2012:90.

⁶⁴ DONDONI 1800:290–291.

⁶⁵ CHAMICH 1827:378.

család azonban megmenekült, mivel Szmbát megvásárolta az araboktól a tartomány legfőbb katonai vezetője címet (szparapet).⁶⁶

A nahicseváni mézszárlás után a *História* csupán a 748-tól foglalkozik újra az eseményekkel, míg az *Örmény történelem* részletesen bemutatja az örmény egyháztörténet egyik rendkívül fontos alakját, Hovhannesz Odzenci katolikosz (717–728) tevékenységét. 719-ben a katolikosz újra Dvin városába hívott össze zsinatot, ahol a püspökökkel és világi méltóságokkal együtt elítélték a paulikánusokat, és összeállították az ún. *Örmény Törvénykönyvet* (*Kanonagirk Hajoc*), 726-ban pedig Manazkertbe hívott össze zsinatot, ahol rendezték az örmény és a szír egyház viszonyát, többek között a szírek elítélték Antiochiai Szeverosz tanítását.⁶⁷

A *História* a VIII. század második felének eseményeit a következőképp foglalja össze:

„A Szaracenusok Armeniai Igazgatója Murrámi Bágdádnek el foglalásával erőszakosan Amiraságot is vett fel, ennél fogva nem Igazgatója, hanem Armeniának is Ura lett. Ki is meg kedvelte még az előtt Asodat, ezt Fejedelemmi tette.”⁶⁸

„Ekkor újra a Szaracusok foglalták el Armeniát. De a kiket az örmények Musecht vezérlése alatt meg vertik, az Uralkodástól is megfosztották. Így Armeniát egy Szabad birodalomná tették öt esztendeig, mint egy köz társaság a Nemesei által kormányoztatott.”⁶⁹

A valóságban ugyanakkor véres harc dúlt a két legnagyobb hercegi család, a Mamikonján és a Bagratuni család között, mivel mindkét család pályázott a helytartói címre, amit az Omajjád-dinasztia bukása után (750) a Bagratuniház szerzett meg. Ők és követőik elfogadták az új arab dinasztia, az Abbászidák uralmát, ami ellen a Bizánc támogatását élvező Mamikonján, a többi főúri családdal (pl. Rštuni, Kamsarakan, Gnuni stb.) fellázadt. Museg Mamikonján, a lázadás vezetője, kiegészített Szmbát Szparapet Bagratunival, így kezdetben az örmények jelentős sikereket értek el, azonban 775. április 24-én a bagravandi csatában az örmények döntő vereséget szenvedtek.⁷⁰

Az ütközet után az addig vezető szerepet játszó hercegi család kiszorult a hatalomból (pl. Mamikonján), és megerősödött a Bagratuni család. Az Abbászida uralkodók az addig egységes Armenia tartományt több különálló emírségre bontották fel, és arab hivatalnokokat, kereskedőket telepítettek be, az örmény lakosság azonban nem olvadt be az arabok közé.⁷¹ Mindez megnyitotta az utat a Bagratuni család előtt a teljes felemelkedéshez. Asot Mszaker Bagratuni (790–826) vezetése alatt az örmények egyre

⁶⁶ GRIGORYAN 2012:90.

⁶⁷ Vö. GARSOĪAN 2012:82–91. és HAGE 2007¹:238–239.

⁶⁸ DONDONI 1800:292.

⁶⁹ DONDONI 1800:292.

⁷⁰ BOURNOUTIAN 2006:74. GRIGORYAN 2012:91.

⁷¹ BOURNOUTIAN 2006:74.

közelebb kerültek régi autonómiájukhoz. 804-ben Asotot kinevezték a „hercegek hercegének” (*ishanac ishani*) így a térség irányítása az ő kezébe került. Ugyanakkor a déli örmény területek folyamatosan fellázadtak a perzsa emírrrel Bagdad uralma ellen. Asot Bagratunit a fia, Bagrat Bagratuni (826–851) követte, aki elindította az utolsó arabellenes felkelést, melynek eredményeként több mint 400 évnyi interregnum után újra független örmény királyság jött létre a Bagratuni család uralkodása alatt (884/5–1045).⁷² Mindezen eseményekről az *Örmény történelem* 10 oldalban számol be, míg a *História* csupán megemlíti Asot és Bagrat Bagratuni tevékenységét.

Mint ahogy az előző alegységet, ezt az alegységet is sokkal részletesebben mutatja be az *Örmény történelem*, mint a *História*. Ugyanazon tulajdonságok jellemzik mind a két írást. Az *Örmény történelem* rendkívül részletesen tárgyalja mind a dolgozatban bemutatott főbb eseményeket, mind az örmény történelem kisebb jelentőségű eseményeit. Ezzel szemben a *História* csupán azokat az eseményeket emeli ki, melyek az örmény nemzet számára pozitív jelentést hordoznak. Az előző alegységgel ellentétében – ahol, ha felületesen is, de foglalkozott az egyháztörténelmi eseményekkel is – ebben az alegységben egyáltalán nem foglalkozik ezen eseményekkel. Még fontosabb kiemelni, hogy a *História* a 773–775-ös évek eseményeit úgy foglalja össze, mint egy „független örmény köztársaság”, holott, a független Örményország lehetősége sem az Örmény történelemben, sem a mai szakirodalomban nem jelenik meg. Fontos kiemelnünk a Bagratuni–Mamikonján-ellentét megjelenítését. Mint már említettük a *História* ezzel egyáltalán nem foglalkozik, ezzel szemben az *Örmény történelem* leírja, hogy a két család állandóan rivalizál egymással a helytartói címért, a nyílt ellentétről azonban nem ír. Ezt a történelmi hagyományt folytatja napjainkban is az örményországi örmény történetírás, míg az egyetemes történetírás a hercegi családok ellentétét a nagyhatalmi játszmák kontextusában is elhelyezi.⁷³

Összegzés

Látszólag a két mű és a két vizsgált fejezet rendkívül hasonlít egymásra: hasonlóképp épül fel a két mű, a fejezetek beosztásai szinte teljesen megegyeznek. Ha a két írás tartalmát vizsgáljuk meg, jelentős különbségeket fedezünk fel.

⁷² A Bagratuniak királyságáról lásd bővebben: Ę. G. MINASZJÁN (2012), Bagratunineri Tagavorutyunö. In Prof. SIMONYAN, Hr. R. (hmb.), *Hajoc Patmutyun*. (A Bagratuni Királyság. In prof. SIMONYAN, Hr. R. [szerk.], *Örményország története*.) Jereván, Jereváni Állami Egyetem Nyomdája. 94–103.

⁷³ Vö. GRIGORYAN 2012:91–94., BOURNOUTIAN 2006:69–75.

Habár mind a *História*, mind az *Örmény történelem* ugyanazt a kort mutatja be, de más-más aspektusból. Míg az *Örmény történelem* nagyon részletes, és arra törekszik, hogy az eseményeket minél pontosabban bemutassa, addig a *História* csupán egy-egy, Dondoni által fontosnak tartott történelmi eseményt emel ki, amelyeket pontosabban mutat be: ilyen többek között a Vardananc-háború – ahol nagyon szoros kapcsolat mutatható ki a két mű szövege között – a Vahananc-háború, a II. dvini zsinat időszámításra vonatkozó határozata. Az arabellenes küzdelmeket szintén megemlíti a *História*, ugyanakkor ezeket az eseményeket jelentősen megváltoztatja – lásd: a nahicseván mézszárlás bemutatása – és úgy mutatja be, mint az örmény történelem jeles fordulópontjait.

Fontos megvizsgálnunk az „árulók” szerepét. Mindkét mű részletesen foglalkozik Vaszak Szjunk a Vardananc-háborúban betöltött szerepével. Mindkét mű az örmény nemzet egyik árulójaként tekint a tevékenységére, hiszen a Mamikonjánok vezette „függetlenségi csoporttal” szemben Szjunik képviselte a perzsabarátságot, ezzel elárulva a hazáját és a népét. Rstuni tevékenységét azonban az *Örmény történelem* nem ítéli el, a *História* pedig meg sem említi. Vasak „árulásának” ilyenfajta kiemelése a Vardananc-háborúnak az örmény identitásban betöltött szerepéből adódik. Ugyanakkor Rstuni személyéhez nem kapcsolódik semmilyen szerep az örmény identitásban, így a *História* egyszerűen meg sem említi őt, ahogy a Mamikonjánok és a Bagratuniak közötti ellentétet sem mutatja be, míg az *Örmény történelem*, habár csak nagyon óvatosa utal rá, de bemutatja a két család közötti ellentétet.

Jelentős különbség a két mű között a cselekmény felépítése is. Míg az *Örmény történelem* kronologikusan mutatja be az eseményeket, több esetben magyarázatot fűz egy-egy eseményhez. Ezzel szemben a *História* csupán leírja az eseményeket, így nagyon sok olyan „folt” marad a *História* örmény történetében, amit Dondoni elsősorban olyan narrációkkal tölt ki, mint például; melyik bizánci császár volt örmény származású, illetve melyik örmény hadvezér futott be fényes karriert a bizánci udvarban. Kitűnő példa erre a 785–826 között események tárgyalása, ahol ugyanis a *História* semmit sem említ abból, hogy mi történt Örményországban, Asot Bagratuni tevékenységéről sem beszél, helyette kiemeli, hogy a korszakban melyik császár volt örmény származású. A *História* sokkal inkább egy olyan mű, amelynek nem az a célja, hogy egy „valós” képet adjon az örmények történetéről, hanem egy olyan képet adjon, ami az örmények számára példaként szolgáljon, és megtartsa őket örménységükben. Mindezt Dondoni az egyházat, és a vallást érintő részekkel fejezte ki a legérezhetőbben, azonban ezeket a szövegrészeket öncélúan használta fel művében.

Összességében kijelenthető, hogy habár a két mű első olvasatra rendkívül hasonló – elsősorban a Vardananc-háborút, a második dvini zsinatot és a VI–VII. század „egyetemes történelemét” tárgyaló részei – és kompilációs kapcsolat feltételezhető köztük, hipotézisünk helytelen. Dondoni kétségtelenül felhasználta Csamcsján művét saját könyvének megírásakor, ugyanakkor a szoros kapcsolat a két mű között a fentebb említett különbségek és a teljesen eltérő aspektusok miatt nem állhat fent, ami azonban még inkább értékessé teszi Dondoni művét, ami így nem csak egy erdélyi örömeny kuriózum, hanem az egyetemes örömeny historiográfia eddig elfeledett műve.